

A heart-warming journey into the world of 17th-century conversations (On Kristóf Warmer's ten-language *Gazophylacium*)

The paper introduces Kristóf Warmer's ten-language *Gazophylacium* published in 1691 in Kassa (*Gazophylacium Decem Lingvarum Europaeorum apertum, ...*). Relying on a previous article of her own, the author situates this new type of language teaching books among collections of conversations having served foreign language teaching from the mid-sixteenth century and concludes that the book under review here must have been based on a similar French collection, hence – pace previous claims in the literature – it cannot be taken to be the first Hungarian language teaching book in the classical sense. The present paper focuses on its aspects that may be important for cultural-historical and historical-pragmatic investigations. The former type of studies may be interested as the book presents patterns of a different, freer, and more bourgeois way of life; and the latter because it gives us information on everyday language use and linguistic behaviour from a period from which few similar linguistic data are at our disposal.

Keywords: collection of conversations, grammar, cultural patterns, conversational turns, language teaching.

SZILI KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kétszáz éve született Szvorényi József (1816–1892)

SZVORÉNYI JÓZSEF (1816. július 5. – 1892. december 11.), ciszterci szerzetestanár, nyelvész, irodalomtörténész, pedagógiai és vallási író; a székesfehérvári, majd az egri ciszterci gimnázium tanára, később igazgatója; 1846-tól az MTA levelező, majd 1886-tól tiszteleti tagja volt. Számos emlékbeszédet, értekezést, költeményt publikált. Főbb művei: *Magyar ékes szókötés* (Buda, 1846), *Ékesszólástan* (Heckenast, Pest, 1851), *Magyar irodalmi szemelvények 1–2.* (1866), *A magyar nemzeti irodalom rövid ismertetése* (1869), *Fejlődési tünetények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra* (1877). – A lexikonok ezeket az adatokat közlik, ezeket a műveket hangsúlyozzák. A hangsúlyok időnként változnak. Az *Új idők* lexikona fő munkájának a *Gyakorlati tanácsok a házi és nyilvános nevelés körében* címűt tekinti (1890), s csak utal kitűnő tankönyveire. Megemlíti továbbá, hogy sajtó alá rendezte Szemere Pál munkáit. Tudjuk, hogy az egri születésű Vitkovics Mihály munkáit is kiadta.

1. 2015-ben megjelent egy monográfia Szvorényiről a *Tudós tanárok – tanár tudósok* sorozatban: Szvorényi József. A kísérő tanulmányt írta, a szövegeket válogatta és a bibliográfiát összeállította: SZECSKÓ KÁROLY (Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Pedagógiai Könyvtár és Múzeum). Szeretném felhívni a figyelmet a JÁKI LÁSZLÓ által szerkesztett és kitartó munkával létrehozott, értékes sorozatra, melyből eddig 48 kötet jelent meg; olyan kiválóságoknak állít emléket, mint Németh László, Öveges József, Gyertyánffy István,

Kiss Áron, Schütz Antal, Fináczy Ernő, Fülep Lajos vagy az egri főiskolai nyelvtanos Chikán Zoltánné.

SZECSKÓ KÁROLY átfogó képet ad Szvorényi életútjáról és munkásságáról. Megtudjuk többek között, hogy szoros barátság fűzte Szemere Pálhoz, Czuczor Gergelyhez, Toldy Ferenchez, többször találkozott Vörösmartyval. Egerben az újjászervezett ciszterci gimnáziumban együtt tanított Ihász Gáborral, Szarvas Gáborral, Négyesy Lászlóval. 1866-tól a gimnázium igazgatója lett, folyamatosan törődött diákjai sokoldalú nevelésével. Részt vett a közéletben is, például 1878-ban megszervezte a Vitkovics-émlékünnepséget. „Zárkózott, igazi szerzetesi alkat volt, aki társaságba alig járt, a szórakozást szinte nem ismerte. Naponta sétálgatott a rendház árnyas kertjében. Ritka, szeretetre méltó egyéniségként ismerték, akinek lényéből sugárzott a nyájaság, a szívjóság, de barátságot csak kevesekkel kötött” (45). Munkásságát a monográfia a következő fejezetekben mutatja be: a tankönyvíró (irodalomkönyvei és olvasókönyvei, nyelvtankönyvei); a nyelvtudós; az irodalomtörténész; a pedagógiai szakíró; a történész, a szépíró és a természettudományi szakíró. A korrekt és alapos bemutatásokat irodalomjegyzék zárja le.

A szemelvények között „értekező beszédei” közli a testi nevelésről, a családról, a munkára nevelésről, az iskolázott gyermekek idegességéről, valamint a „Magyartalansági parányok” című tanulmányát. A kötet elején Szász Károly akadémiai emlékbeszédének részlete, a kötet végén néhány tanulmány és nekrológ olvasható (Benkő Loránd emléktábla-avató beszéde és Fekete Péter tanulmánya többek között). A monográfiát Szvorényi műveinek válogatott bibliográfiája és képmelléletek egészítik ki.

SZECSKÓ KÁROLY monográfiája alapos bemutatása Szvorényi munkásságának. Érdeke az is, hogy emberközelségre hozza a mai olvasó számára a 19. századi tudós-tanárt.

2. Szvorényiről a 20. század második felének nyelvészei is megemlékeznek, ők a hangsúlyokat nyelvészeti, nyelvtani, nyelvhelyességi megfigyeléseire helyezik.

BAKOS JÓZSEF Szvorényi nyelvtanait, nyelvhasználati elveit és megfigyeléseit értékeli elsősorban (pl. hanglejtés, jöhangzás, szórend, frazeológia), az Ékesszólástanból is a szóhasználati részeket emeli ki (BAKOS 1956, 1968, 1970). BENKŐ LORÁND polihisztor voltát hangsúlyozza: a költészet és a zene, az ókortudományok és a természettudományok, a gyakorlati nyelvművelés, a szótárszerkesztés, a műszók kérdése egyaránt érdekelte (BENKŐ 1993). Megemlítem, hogy ez a sokoldalúság onnan is adódott, hogy az Entwurf előtti gimnáziumban nem volt szaktanári rendszer, egy osztály tanára mindent tanított (az Entwurf vezette be a szakrendszert). FEKETE PÉTER a Magyar ékes szókötésről, majd ennek iskolai célra átdolgozott változatáról, az Ékesszólástanról ír, a nyelvhelyesség kérdéseit és a szépirodalom olvasásának fontosságát emeli ki, majd Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra (1861) című tankönyvét elemzi (átdolgozott változatai: Kisebb magyar nyelvtan [1864], Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv [1874]), hangsúlyozza, hogy mondatnani alpra helyezte a nyelvi tények bemutatását. Sokat foglalkozott a nyelvjárással, akadémiai székfoglalója: A magyar közmondások és példabeszédek szelleme, s vegyes elemei korszerű frazeológia (átdolgozott változata: A magyar nép eszejárása és eszmeköre közmondásaiban és egyéb elmeműveiben elé tüntetve [1889]). Jelentősek a nyelvújítással és a nyelvműveléssel foglalkozó tanulmányai (FEKETE 1993).

SZATHMÁRI ISTVÁN A magyar stilisztika útja című könyvében részleteket közöl Szvorényi első jelentős művéből: Magyar ékes szókötés (Magyar Tudós Társaság, Budán,

1846). Szvorényi műve az 1843-ban kiírt pályázatra készült, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály ajánlotta nyomtatásra. „Az academia által közre bocsátott kéziratoknak az XCVI. köteté” – áll az előszó végén. Szerkezete a következő: Bevezetés. Ékes szókötés. Fogalma és alkotórészei: „Az egyes szókat hibátlan mondatokká, s ezeket értelmes beszéddé fűzni a *közszókötés* tiszte. – E nyelvtanilag hibátlan s értelmes mondatok a szókötés tiszta és választékos alkalmazása, kötése s rende által bizonyos csínt, finomságot és kellemet nyerhetnek; vagyis a hibátlanság- s értelmesség felül ékesek is lehetnek – s a szókötés és mondatok illetően *tiszta s választékos* alkalmazásának, fűzésének és rendének összes szabályai teszik az *ékes szókötést*. | Az ékes szókötés fő kellékei s alkotórészei: 1. a *tisztaság* és 2. a *választékosság*.”

Két nagy részre oszlik. Első rész: Tisztaság. Értelmezése és felosztása. Első fejezet: Magánszó’ tisztasága. Származati tisztaság. Használati tisztaság. Értelmenytisztaság. Második fejezet: Szókötési tisztaság. Második rész. Választékosság. Fogalma és felosztása. Első fejezet: Választéki tisztaság. Második fejezet: Világosság. Harmadik fejezet: Választéki kellem. Szvorényi példái nyelvtörténeti és nyelv-művelés-történeti szempontból érdekesek, részletes magyarázatokat fűz hozzájuk Szathmári István. Úgy tűnik, hogy Szvorényi a klasszikus retorika által meghatározott stíluserényeket követi: nyelvhelyesség (tisztaság), világosság, illőség, ékesség (választéki kellem).

Ez a mű letisztultabb terminológiával és rendszerben beépült az Ékesszólástanba.

Az utókor részletes tájékoztatást ad SZVORÉNYI nyelvészeti, nyelvtanirói, nyelv-művelő tevékenységéről, a retorikára azonban kevesebb figyelmet fordítottak, pedig SZVORÉNYI életművének nagy része retorikai. VÍGH ÁRPÁD retorikatörténetében tárgyalja Szvorényit, de meglehetősen negatív képet fest róla (VÍGH 1981: 255–267). Az Osiris Kiadó által közzétett Retorikában olvasható egy rövid áttekintés SZVORÉNYI retorikájáról (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 217–221); a Retorikai lexikonban hosszú szócikket írtam róla, sokkal pozitívabban ítélem meg munkásságát, mint VÍGH ÁRPÁD. Alábbi ismertetésemben a hangsúlyt a retorikára helyezem. SZECSKÓ KÁROLY hivatkozik a Retorikai lexikon szócikkére, de Szvorényi munkásságának ismertetése során nem tér ki a retorikára, ezért szeretném a retorikai ismeretekkel kiegészíteni a Szvorényiről alkotott képet.

3. A retorika szempontjából tehát a következő műve jelentős: Ékesszólástan (1851, nyolcadik kiadása: 1877). Az alábbiakban ismertetett kiadás: Ékesszólástan, vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. (Részben átdolgozott s példák-kal bővített harmadik kiadás. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858. 206 lap.)

Mindenekelőtt a cím jelentését kell tisztázni. ADAMIK TAMÁS így kezdi a Retorikát: „Mind a görög *rhétor*; mind a latin *orator*; *eloquens* és a magyar *szónok* főnév a *szólni*, *beszél*, *kimondani* igére vezethető vissza (görög: *eiró*, latin: *oro*, *eloquor*). A retorika közkeletű, legáltalánosabban elterjedt elnevezései is a beszédre utalnak az említett nyelvekben: görög: *tekhné rhétoriké*, *rhétoriké*, latin: *ars rhetorica*, *ratio dicendi*, *eloquentia* – *szónoki mesterség*, *szónoki művészet*, *az ékesszólás művészete*, *szónoklattan*” (2004: 17). Szvorényi könyvének Ékesszólástan címe retorikát jelent: *eloquentia*.

Legalább három tényt kell még ismernünk. 1. A klasszikus retorika felépítése: invenció, diszpozíció, élokúció, memória, pronuciáció; az élokúció tkp. a stílus, a stilisztika tehát része volt a retorikának, természetesen Szvorényi is tárgyalja. 2. A poétika és a retorika összeolvadt, különösen a reneszánsztól kezdve, ezt a folyamatot alaposan elemzi

az amerikai retorikus, EDWARD CORBETT (1969, magyarul: 2012). A 18. század végének híres skót retorikusa, HUGH BLAIR is együtt tárgyalja ezeket a területeket fő művében: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783, magyarra KIS JÁNOS fordította le: Blair Hugo rhetorikai és aestheticai leckéi, 1838). Hihetetlenül népszerű könyv volt külföldön és belföldön egyaránt, pl. Jókai szereplői is olvassák (ADAMIKNÉ 2016a: 61). Ennek a folyamatnak a következménye a retorika szűkebb és a tágabb meghatározása: „a jó beszéd tudománya” (QUINTILIANUS 2, 15, 34), illetőleg „a prózai műfajok elmélete” (ez ACSAY FERENC retorikájának a címe). Ez a szűkebb és tágabb meghatározás olvasható RICHARD WHATELY 1928-ban megjelent szintén nagyhatású retorikájában is: „In the present day, however, the province of Rhetoric, in the widest acception that would be reckoned admissible, comprehends all »Composition in Prose«; in the narrowest sense, it would be limited to »Persuasive Speaking«” (WHATELY 1872: 3). A tágabb felfogás elterjedt nálunk is a 19. század második felében, s ebben a szellemben ír Szvorényi is. 3. Mindebből következik az a tény, hogy a retorika kiterjed az írott művek elemzésére és alkotására is. Ne feledkezzünk meg a könyv alcíméről: Szvorényi az olvasás segédeszközéül szánta, mai szakszargonnal élve: a szövegértő olvasáshoz. (Ezt a gondolatot máig nem sikerült az oktatásirányítókkal megértetni, mármint azt, hogy a retorika ismerete segíti a szövegértő olvasást.)

Az előszóban azt fejtegeti, hogy a magasabb szellemi műveltséghez nem elegendő a grammatika (a nyolcosztályos gimnázium első három évében grammatika volt), szükség van stilisztikai és esztétikai műveltségre is. Könyvét gimnáziumi oktatásra szánta, előszavában tananyagbeosztási javaslatát is közli: az első, stilisztikai részt a 4. osztálynak, a második rész első felét, a kisebb írásművek bemutatását az 5.-nek, a szónoki beszédéről szóló fejezetet a 6.-nak, végül a többi, nagyobb írásművet tárgyaló részt a 7.-nek javasolja; tehát négy évre javasolja elosztani a könyv anyagát, a görög, latin, magyar és német művek olvasásával összhangban. Ne felejtjük el, hogy a könyv 14–17 éves gyerekeknek készült. Az Ékesszólástan 1877-ig összesen nyolc kiadást élt meg; a kiegyezést követő Eötvös József-féle tanügyi reform után felváltották az iskolai tantervekhez alkalmazott retorikák.

Az Ékesszólástan első része stilisztika és verstan, második része poétika, a kisebb és a nagyobb írásművek bemutatása. A kisebb írásművek között tárgyalja a mesét, az elbeszélést, a levelet, a tankölteményt, az epigrammát, a satírárt, az idillt, az elégiát és a „lantos költeményeket”, vagyis a lírai költeményeket, melyeknek tárgyát „szívérzemények teszik” (132). A nagyobb írásművek között szerepel a szónoki beszéd, a színmű, a regény és a hősköltemény.

HUGH BLAIR szemléletét követi; ez abban is megnyilvánul, hogy esztétikai fogalmak fejtegetésével kezdi könyvét, mint BLAIR (széptudományok, ékesszólás, remekírók olvasása, ízlés). A széptudományok körébe sorolja a költészetet és a szónoklatot, „mint-hogy ezek földadata: főleg előadási szépség által hatni, vagyis a figyelők tetszését s hajlamát megnyerve célt érni”. Tágabb értelemben minden olyan írásmű a széptudományok körébe sorolható, melyekben az ékesszólásnak helye van, ti. az ékesszólás (*eloquentia*) „olyképp alkalmazott szó- vagy írásbeli előadás, miszerint az legcélszerűbb legyen bizonyos szándoknak elérhetésére”. Az ékesszólás tehát az illő és világos előadás (nem csak az ornátus, ékes előadás). Ennek alapján a széptudományok közé sorolja a történeti, bölcsészeti stb. írásokat is, s megállapítja, hogy az ékesszólás a széptudományok mindegyikének feladata. A remekírók olvasása hasznos az ékesszólás elsajátításában, a műrecek megítéléséhez művelt ízlésre van szükség. Az ízlés képesség, melyet örökölünk a természettől,

vagy a „műtani szabályok” által finomítunk. Az ékesszólásban ezen szabályok gyűjteménye, célja az ízlés formálása. Az ízlés tárgya az előadás, melynek négy összetevője van: 1. a gondolat, 2. a szavak és viszonyuk, 3. a stílus (irály), stíluson „a gondolatoknak s azok kifejezésének az írásmű tárgya- és céljához alkalmazottságát” érti, 4. az alaktökély, ezen „a műegész alkatrészeinek a mű neme-, tárgya- és céljához illőségét” érti. Az ékesszólásban a stílussal és az alaktökéllyel foglalkozik, eszerint két nagy része van: az irály és az írásmű-nemek, vagyis a stilisztika és a poétika.

Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy követi QUINTILIANUS Szónoklattanának tárgyalásmódját, pontosabban a nyolcadik és a kilencedik könyvet. A nyolcadik könyv tartalma: a stílus fontossága, a világosság, a homályosság; az ékességről, az egyes szavak, a szókapcsolatok; a nagyítás és a kicsinyítés; a mondások; a szóképek. A kilencedik könyv tartalma: különbségek az alakzatok és a szóképek között; a gondolatalakzatok; a szóalakzatok; a szófűzés fontossága, a szórend, a kapcsolás, a ritmus. Sokszor idézi QUINTILIANUST, a latin eredetűt.

3.1. A stilisztikai fejezet sok szempontból ma is korszerű munka. A stílus meghatározásával kezdődik (még az *irály* terminust használja): „Az *irály* (*stylus*) azon sajátosság mód, miszerint gondolatait e vagy amaz író tárgya-, célja- és saját jelleméhez képest, nyelv által előadni szokta. [...] Az irály, ha műtani szabályokhoz van idomítva, műveltnek mondatik” (7). A művelt stílus tehát SZVORÉNYI szerint a poétikai szabályokat követő stílus. Három „alapkelléke” van, ezek: az értelmesség, a szépség és a hatályosság. Ezek a klasszikus retorika stílusereinei vagy stíluskövetelményei: a világosság, az ékesség és a hatékonyság, amely – más terminussal – az illőség követelménye, az alap pedig a nyelvhelyesség.

A stílus értelmessége (érthetősége) a szavak és a mondatok értelmességétől függ, így ez a fejezet két részre oszlik: a szavakkal és a mondatokkal foglalkozókra. A szóhasználatlalt foglalkozó egység (7–25) gazdag példaanyaga mai szemmel nézve is érdekes, főleg a nyelvtörténet és a nyelv művelés-történet számára (vö. BAKOS, FEKETE tanulmányaival).

Az értelmesség a fogalmak és a gondolatok olyan kifejezése, hogy mindazok „tisztán, teljesen és könnyen megértsék, kiknek szánva volt” (7). Az értelmesség kellékei a világosság (*perspicuum*); a sajátosság (*proprium*), azaz pontosság, ne más jelentsen a szó (példának a *tanúság* és a *tanulás* különbségét hozza); szabatoság (*praecisum*), azaz se többet, se kevesebbet ne jelentsen. A szó értelmességével ellenkezik a homályosság (*obscuritas*), a kétség (*ambiguitas*) és a határozatlanság. A továbbiakban ezekre ad sok példát.

Homályossá teszi a stílust a régi és elavult szók, az új szók, a tájszók, a szokatlan szók, az idegen szók használata. A régi és elavult szavak fajainak ismertetése után megjegyzi, hogy a régi és elavult szavakat feléleszteni nem tilos, hanem kívánatos; a régi szavak alkalmazása (*archaismus*) pedig a korfestést szolgálja. Az új, ismeretlen szavak is homályt okozhatnak, példái között vannak olyan szavak, amelyek később közismertté váltak: *keret*, *üde*, *ódon*, *zöme valaminek*. A jegyzetben kifejti, hogy új szók minden élő nyelvben folyvást keletkeznek, az írók is alkotnak új szavakat, részletezi a szóalkotási módokat. A tájszók fajait is ismerteti, a jegyzetben kifejti, hogy a tájszók a nyelvnek kincei, figyelmet érdemelnek, s a köznyelvet gazdagíthatják. A szokatlan szavak vagy inkább szóalakok (*insolentia*) ellenkezik a nyelv szokással, bár közszókból származnak. Egyedí írói alkotások tartoznak ide (pl. *nyilamó* ’nyiladozó, megnyíló’ értelemben), de ide tartoznak a tudomány, a művészet, a mesterségek stb. műszavai is. Mesteri kézzel azonban – kivált a költők – alkalmazhatnak ilyeneket. Az idegen szók (*peregrina*) más nyelvekből vannak

átvéve, alakjuk is idegen, ezért homályban hagyják az olvasót. „Idegen szóval, menthetően, csak akkor élhetni, midőn azt helyes hazaival nem tudjuk pótolni, vagy csak mikor föltehetjük, hogy olvasónk által tétovázás nélkül megértetik” (13).

„A *kétésség* (*ambiguitas*) oly szók alkalmazásából keletkezik, melyek két vagy több jelentéssel bírván, ha kellő gonddal meg nem választatnak, az értelmességet könnyen megzavarják” (15). A többjelentésű szavakat tárgyalja itt SZVORÉNYI, fajtáik: a rokon alakú szók (*homonyma*), az ingatag értelmű szók (*ambigua, vaga*) és a rokon értelmű szók (*synonyma*). A rokon alakú szó vagy homonima fogalmát a mainál tágabban értelmezi: ide veszi a többjelentésű szavakat és a hasonló hangzású szavakat, a paronimákat. Az ingatag értelmű szavaknak megszokott jelentésükön kívül van tájszerű vagy elavult mellékjelentésük, ezért a gondatlan használatban homályt okozhatnak, viszont a tréfa és a gúny eszközei is lehetnek. Például a *természetes* jelentése pozitív, de van ’nyers, durva’ mellékjelentése is. A rokon értelmű szók „különböző gyökökből erednek, ugyanazon vagy csak rokon fogalmakra használtatnak, pl. *bér, díj, jutalom* sat.” (18). Ide sorolja a rokon értelmű szóalakokat is, pl. *érzék, érzés, érzet, érzelem, érzemény, érzékenység, érzékiség* (22).

A szabályszerűtlenség helytelen szóalak, amely a kifejezni kívánt fogalomnál többet vagy kevesebbet jelent, így nem szabatos és nem értelmes. Ezek feleslegesen megnyújtott vagy megcsonkított szóalakok, pl. *alkalmatos – alkalmas*.

A mondatok értelmessége a mondatok világosságától, tisztaságától és határozottságától függ.

A mondatok világossága azt kívánja, hogy mindazok, kiknek előadásunkat szántuk, könnyen megértsék. Ellene van a régiesség, a szokatlanság és a vidékiesség: régies nyelvtani formák, szokatlan szófűzés, tájnyelvi szófűzés, pl. „*Nem-e viperákat neveltem keblemen.*”

A mondat tisztasága azt jelenti, hogy a mondat megegyezzen mind a műveltebb nyelvhasználattal, mind a nyelv saját szellemével. „A szókötési szabálytalanság (*soloecismus*) jobbára a hibás szóegyeztetésből és szóvonzatból keletkezik” (27). A mondat idegenszerűsége idegen nyelvtani szabályok alkalmazásából ered, latinizmusokat és germanizmusokat mutat be SZVORÉNYI. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyek belesimultak nyelvünkbe, sőt hézagokat töltenek ki, ezeket természetesen elfogadjuk.

A mondat határozottsága a mondat pontosságát jelenti, „abban áll, hogy az a közölni szándékolt gondolatnál se többet, se kevesebbet, se mást ne fejezzen ki” (30). Ellenkezik a mondat határozottságával az önisméltés, a túlteljezés, a szóhiány és a kétésség.

Az önisméltés (*szószaporítás, tautologia*) úgy keletkezik, „ha a beszédben valamely fogalmat két hasonjelentésű szóval azaz kétszer is kiteszünk” (30). Például: „Ez csakugyan *kellemtlen rossz hír*”; „*Kétségkívül bizonyos az, hogy szerencsés ember, kinek egészsége szolgál és nem beteg.*” A túlteljezés (*pleonasmus*) a felesleges, magától értetődő beszédrészlet, pl. „Egy *kiállott* nagy betegség után ismét itt vagyok.” Pleonazmusnak tekinti a henye jelzőket, a létege felesleges használatát, némely ragok, kötőszók és névmások szükségtelen alkalmazását, valamint ha olyan tulajdonságot kifejező fogalmakat alkalmazunk felsőfokban, amelyeknek jelentése ezt a felsőfokot nem tűri meg, pl. *legüresebb, legszörnyűbb*. A szóhiány (*ellyphis*) csorbítja vagy kétségessé teszi a mondat értelmét, pl. „*Jó lenni* mindig dicséretes”, helyett: *jónak lenni*. A kétésség (*ambiguitas*) is ellenkezik a mondat határozottságával, mivel a mondat kétféleképpen vagy többféleképpen is értelmezhető. A kétésség származhat össze nem illő vagy egymást nem tűrő fogalmak összeállításából, pl. „elveszi a gonosz vétkének *jutalmát*”, helyesen: *büntetését*.

Származhat a mondat szavainak hibás alakjából vagy helytelen viszonyításából és rendjéből (szórendjéből), pl. „A magyarok *hét első* vezére”, helyesebben: első hét vezére, mert az „első hétről” van szó, nem a „hét elsőről”, kik később is és folyvást léteztek. A költők élhetnek több szabadsággal, de ha sértik a mondat határozottságát, őket is megróhatjuk. A központozás (*interpunctio*) kihagyása vagy helytelen alkalmazása is zavart okozhat.

SZVORÉNYI a szó- és mondathasználat jellemzésében klasszikus hagyományokat követ. Egyrészt a barbarizmus és a szolecizmus eseteit sorolja fel, másrészt az értelmes, világos, vagyis az egyszerű stílus jellemzőit írja le. A következő fejezetben az ékességről ír, vagyis a középső stílusról, melynek célja a gyönyörködtetés.

3.2. Előadási szépség. „A *szépség (kellem, svavitas)* második alapkelléke a művelt irálynak, és azon fordul meg, hogy az előadás, értelmessége mellett, gyönyörködtessen is” (33). Az előadási szépség célja a képzeletre és az érzelmekre gyakorolt hatás. Okai belső és külsők lehetnek aszerint, hogy a gondolatra vagy a kifejezésre vonatkoznak, bár nehéz ezeket elkülöníteni.

A gondolati és kifejezési szépség eszközei: a kifejezési dísz, választéki tisztaság, választéki kellem, újság, változatosság, elmésség, élénkség.

„A kifejezési dísz oly gondolatok s kifejezések választékában áll, melyek a szebb érzés s magasabb műveltség kívánalmainak megfelelnek” (34). Kerülni kell a póriasságot (*barbarismus*), mind szavakban, mind szólásokban, pl. *riszál, pofa, röhög*; a kölcsön-szavak közül: *rittig (richtig); tátott szájú*. Természetesen jellemzés végett lehet ezeket a szavakat használni, egyébként – mai kifejezéssel – stílustörésnek minősülnek. Kerülni kell az illem- és erkölcsértő szavakat is. SZVORÉNYI hosszas jegyzetben magyarázza, hogy a póriasságtól el kell különíteni a tősgyökeres magyar szólásokat és beszédfordulatokat, ezeket nemcsak lehet, hanem kell is használni.

A „választéki tisztaság” a magyarosságot jelenti, a nyelv szellemének megfelelő kifejezések, igék, igekötők, beszédrészekké használatát, tulajdonképpen a grammatikai helyességről van itt szó (QUINTILIANUS is ír a helyes latinságról). PÁZMÁNY, FALUDI, CSOKONAI, ARANY, VAS GEREBEN nyelvhasználatára hívja fel – többek között – a figyelmet.

A „választéki kellem” lehetőségei között tárgyalja a gyöngédtéményt (*euphemismus*) és a széphanzátot (*euphonia*). A gyöngédtémény a kellemetlen vagy éppen aljas kifejezések szelidebb, finomabb kifejezése, pl. a *halál* helyett *örök álmom*. A széphanzátot sérti a hiátus, a keménység (*asperitas*), az egyhangúság (*monotonia*), az illónél több rövid vagy hosszú szótag, csupa egytagú vagy hosszú szó. SZVORÉNYI sok irodalmi példával érvel amellelt, hogy mindegyik esetet lehet művészi céllal használni. „Egyik legkellemetlenebb faja az egyhangúságnak, ha folyóbeszédben a szók összerímelnék” (41).

Az újság tkp. újdonság: „Az újság kitűnő érdeket kölcsönöz az előadásnak, annyira, hogy az egyébként valódi szépség is elveszti ingerét, mihelyt szokottá lesz, azaz új lenni megszűnik” (41). Az újdonság megjelenhet új gondolatokban vagy a szokottól eltérő kifejezésekben, szokatlan szóösszetételekben. Arisztotelész az *idegenszerűség* kifejezést használta (*Rétorika*, 1404b). A változatosság és az újság különbözik egymástól: „az újság meglepő eredetiségével a figyelem fölébresztésére; a változatosság pedig folyvást érdeklő különféleségével a figyelem ébrentartására alkalmasabb” (42).

Az elmésség (*acute dicta*) rövid, éles ötletekben, mondatokban szokott megjelenni, értelmüket, célzásukat egy pillanatra nem értjük, „de rögtön belátva, váratlanul lepetünk meg és sajátságos gyönyörrel telünk el” (43). Ilyen a látszólagos ellentmondás, a játékos szófüzés.

„Az élenkség azon sajátsága a művelt irálynak, miszerint a tárgyat oly elevenen írjuk vagy inkább festjük le, mintha az szem előtt állna” (44). A megszemélyesítést (nem nevezi meg) említi, a leírást részletesen tárgyalja. A személyek és a dolgok leírását tárgyfestésnek nevezi, a cselekmény vagy esemény rajzát szorosabban vett leírásnak. Kellékei a részletesség, a rövidség; élenkítését a jelzők, a rövid, élenk hasonlatok szolgálják. Az élenkítéshez tartozik a látás (*visio*) is, a múlttól és a jövőről úgy szólunk, mintha a jelenben történe, mintha szemünk előtt folya. Minderre PERELMAN a *jelenlévőség* (*presence*) terminust használta (1969: 115–120).

3.3. Az előadási hatályosság az érzelmekre való hatást jelenti: „hogy a figyelő teljes jelentőségében fogja fel az előadást, s attól egészen áthatva, öröm-, fájdalom-, remény-, félelem-, szeretet-, gyűlölet-, csodálat- vagy más hevesebb érzeményekre gerjedjen annak tárgya iránt” (46). Célja a megindítás. Ez inkább a tárgy természetéből következik, nem a kifejezéstől, bár a kifejezés elősegítheti a hatást.

A tárgyi hatályosság. Ki kell mutatnunk és éreztetnünk kell, hogy a tárgy valóban fontos és nagyszerű. A tárgy okára, eredményére, módjára, céljára, eszközeire, az időre és az alkalomra, helyére, a cselekvő személy helyzetére, állapotára, viszonyaira kell rámutatni. A túlzás és a körülírás is a hatékonyságot szolgálja. Hatásosak a bölcs, az élettapasztalatot sugalló, a bensőséges, a határozottságot érzékeltető szólások. A kifejezés hatékonyságát előmozdíthatja egyes szavak, mondatok, a szórend, a hangzatosság, a tárgyhűség (tkp. hangszimbolika) célszerű alkalmazása. Nyomósító hatása van a bővítésnek, a szóketőzésnek, az ellentételezésnek, a ránevezésnek (*annominatio*), pl. *világtalanvilágig, futva-fut, éjek éje*. Hatékonyak a bővítve-nyomósító mondatok, a szórendi cserék. Végül megjegyzi, hogy a hatékonyságot szolgálják az alakzatok, de róluk a következő fejezetben fog szólni.

3.4. Az értelmesség, szépség s hatályosság vegyes forrásai olyan stíluseszközök, melyekben mindhárom tényező egyszerre hat: a beszéd értelmes, szép és hatékony egyszerre. Ide tartoznak a képletek (mai terminussal: szóképek), az alakzatok és a körmondatok. A klasszikus retorikák szerint ezek az ékesség eszközei. VÍGH ÁRPÁD célszerűtlennek tartja „most már” ismertetésüket, szerintem ez a fejezet nagyon is tanulságos, pontosan „most már” (VÍGH 1981: 258).

A trópus (szókép) meghatározása híven követi a quintilianusi hagyományt: „A képlet (*tropus*) a szók- vagy mondatoknak saját jelentésökről más jelentésre átvitele, úgy, hogy általa a beszéd mind értelmességben, mind szépségben nyerjen” (52). Lényeges, hogy mind szavak, mind mondatok jelentésátviteléről van szó, így érthető szónál nagyobb egységeknek, pl. az iróniának vagy a többszavas antonomaszának a trópusok közé sorolása; lényege továbbá az *átvitel* hangsúlyozása (tkp. az eredeti görög terminus, a *troposz* jelentése ’fordulat’, bevezetése Cicerótól származik; a szókép terminus nagyon félrevezető, mert egyrészt nemcsak szavakról van szó, másrészt nem mindegyik átvitel képszerű).

A retorikai hagyomány átvette a 16. században élt PETRUS RAMUS csoportosítását, mely szerint négy alaptrópus emelnek ki, a többi ezekhez csatlakoztatják (A. JÁSZÓ 2014). Tehát SZVORÉNYI is ezt a hagyományt követi: „Ezen átvitel (*translatio*) négyképp történhetik, s a szerint ugyanannyi külön nevet is nyer. És ugyan, a) ha az átvitel a fogalmak hasonlóságánál fogva történik, a képlet *átmásításnak* (*metaphora*) mondatik, ilyen pl. az ártatlanság *liliom*; a föld *szomjazik*. b) Ha a fogalmaknak valamely külső összeköttetéséből keletkezik, *névmásítás* (*metonymia*) a neve, ilyen: a *szomszéd* ég (azaz

háza); *Kölcseyt* gyönyörrel olvasom (azaz munkáit). c) Ha az átvitel a fogalmaknak belső vagyis szoros összeköttetéséből származik, *tárgymásítás* (*synecdoche*) leszen, milyen: a gyilkos *fejével* lakol (azaz életével). Végre d) ha a fogalmat éppen ellenkezőre visszük át, *gúny* (*ironia*) nevét nyeri, pl. *gyönyörűen* tudsz hazudni (azaz rútul)” (52). Lényeges a metonímia és a szinekdoché világos elkülönítése: más-más gondolkodási műveleten alapulnak. A trópusok jelentőségét apró betűs jegyzetben magyarázza, pl. azt, hogy gazdagítják és bővítik a nyelvet, „egyszerre két tárgyat láttatnak”, a fogalmat élelkebben és világosabban tüntetik fel, mivel az élettelen tárgyat megelevenítik, a szellemet mintegy megtestesítik. (Az alaptrópusok kiemelése tovább él a 20. századi angolszász retorikákban, I. BURKE 1945/1969).

„Az *átmásítás* (*metaphora*) azon módja az átvitelnek, miszerint a szót saját értelményéről más hasonlatos tárgy vagy állapot jelölésére visszük át nagyobb elevenség és kellem kedvéért” (52). A jegyzetben magyarázza, hogy a metafora összevont hasonlat, de ez csak magyarázat, nem ezzel definiál, hanem az átvittel. Az átvitel lehetséges előről előre, élettelenről élettelenre, előről élettelenre, élettelenről előre; a megszemélyesítést tehát nem választja el a metaforától. Ez azért lényeges, mert újabban ismét a metafora alfajának tekintjük a megszemélyesítést. A metafora nyílt vagy értelmezett, ha az átvitel alapját megmondjuk: a szépség hervadékony virág; elfödött, ha az átvitel alapja el van hallgatva, pl. a nyomor örvényébe hullott. Hosszasan tárgyalja a metafora szépségét: új és meglepő legyen, tisztességes legyen (ne tartalmazzon rosszsejtetést – mai terminussal, vö. a Retorikai lexikon szócikkével), az átvitel könnyen felfogható legyen, azaz ne legyen erőltetett, legyen folytonos, következetes, történeti és érzéki igazsággal bírjon; idéz jó és rossz példákat egyaránt, rossz példái között sok a képzavar. Végezetül – logikusan – ide sorolja az allegóriát: „A *képbeszéd* (*allegoria*) nem egyéb, mint az átmásítás tovább folytatása, azaz több egymásból folyó gondolatoknak képletes szókba burkolása” (56).

„A *névmásítás* (*metonymia*) azon módja az átvitelnek, miszerint valamely tárgy neve helyett a vele külrokonságban levőnek neve illesztetik, úgy, hogy a bevett nyelvszokás szerint amannak képzetét ébressze fel bennünk. Ily külső s inkább csak képzeleti rokonság létezik a) az ok és okozata között, b) az alany és járulékaik közt, c) az előzmény és következmény közt” (56). (Az előzmény-következmény viszony cseréjét a retorikák eredetileg külön kezelték, és *metalépszisz*-nek nevezték, de sok retorika a metonímia alá sorolja.)

„A *tárgymásítás* (*synecdoche*) oly módja az átvitelnek, miszerint bizonyos tárgy helyett a vele belrokonságban lévő nevezetetik, úgy, hogy az a bevett szólásmódok szerint a kifejezni kívánt fogalmat jelentse. Ily belrokonság van a) az egész és részei, b) a nem és fajai, c) a faj és egyedei közt” (58–59). A metonímia és a szinekdoché más-más gondolkodási műveleten alapul: a metonímia szukcesszív, a szinekdoché hierarchikus gondolkodáson, ezért nem alfaja a szinekdoché a metonímiának.

„A *gúny* (*ironia* v. *illusio*) oly módja az átvitelnek, miszerint a kifejezni kívánt fogalmakra ellenkező- vagy kétértelmű szavakat illesztvén, egészen mást vagy éppen ellenkezőt mondunk, mint amit alatta értünk és értetni kívánunk” (60). A jegyzetben írja, hogy ide tartozik a nemleges (azaz tagadó) nagyítás vagy kicsinyítés (*litotes*), pl. „Az öntagadás *nem utolsó erény*, azaz: igen jeles.” (Retorikámban a litotészt az ironia alfajának vettem, az enyelgéssel együtt.)

Nagyon lényeges az alakzatok világos megfogalmazása és elkülönítése a trópusoktól: „Az *alakzatok* (*figurae*) több egymást követő gondolatoknak a mindennapiastól eltérő,

élenkebb s nyomósabb kifejezései. | Az alakzatok és képletek fő különbsége abban áll, hogy a képletek (*tropi*) a szók vagy mondatok különös (átvitt) jelentésén, azaz *tartalmán* alapulnak, az alakzatok (*figurae*) pedig a szók és mondatok különös elhelyezésén s alakulásán, vagyis *alakján* épülnek, tekintet nélkül jelentésükre. Innen a tropusok *tartalmi*, a figurák *alaki* képletek” (61). Ezt manapság úgy fogalmazzuk meg, hogy a trópusok esetén van jelentésátvitel (*translatio, fordulatio*), az alakzatok esetében nincs. Az alakzatok felosztása is logikus, tkp. QUINTILIANUS felosztását követi: „Közlebből pedig keletkezhetnek az alakzatok majd az egyes szók saját szerű illesztése- vagy elhagyásából; majd a gondolatok kifejezésének különös fordulataiból, s a szerint szó- és gondolatalakzatokra különíthetők” (61). A gondolatalakzatok és a szóalakzatok elkülönítése a retorika rendszerén alapul: invenció és diszpozíció, azaz gondolatok – élokúció, azaz szavak, a velük való műveletekről van szó.

A továbbiakban csak felsorolom a SZVORÉNYI által tárgyalt alakzatokat.

Szóalakzatok. Bővítő szóalakzatok: ismétlés (*ana- v. epifora*), szókettőzés (*epizeuxis*), szóhalmozás (*synonymia*), köthalmazás (*polysyntheton*), alakhajlás (*polyptoton*), vagyis azonos tövű szavaknak más-más alakú előfordulása, ide sorolja a ránevezést (*annominatio*), pl. *halállal halni, sírva sír*; fokozás (*klimax*), beleértve a lefelé fokozást is. Rövidítő szóalakzatok: elhallgatás (*ellyphis*), rávitel (*adiunctio*), kötőszóahagyás (*asyntheton*), szójáték (*paronomasia*). A szórendi változtatásokat a mondathasználatban tárgyalja. A felosztási alap itt is QUINTILIANUSTÓL származik, a négyes műveleti eljárásról (*quadripartita ratio*) van szó: hozzáadás, elvétel, szórendi csere, valamint felcserélés (ezek a trópusok, ezért itt nem szerepelnek). Az viszont nagyon fontos, hogy ezek a műveletek a gondolatalakzatokra nem alkalmazhatók, SZVORÉNYI ezt nyilván tudta.

Gondolatalakzatok. Az érzelmekre hatók: felkiáltás (*exclamatio*), egyik faja a végfelkiáltás (*epiphonema*), esdeklés (*obsecratio*), fölkérdés (*interrogatio*), kétkedés (*dubitatio*), átmellőzés (*praeteritio*), túlzás (*hyperbole*), kétféleképpen történhet: nagyítás (*auxesis*), kicsinyítés (*tapeinosis*). A képzeletre hatók: érzéktítés (*hypotyposis*), jellemrajz (*ethopoeia*), ide tartozik az alakrajz (*prosopographia*), megszólítás (*apostrophe*), személyköltés (*prosopopoeia*), legmerészebb foka a beszélgetés. Az értelemre hatók: szó-elentét (*antithesis*), paradoxon (nem különíti el az oximoront), hasonlatlanság (*antitheton*), megengedés (*concessio*), megelőzés (*praeoccupatio*), visszavétel (*retractio v. correctio*), felfüggesztés (*sustentatio*). Tehát érzelmekre ható és értelemre ható gondolatalakzatokat különböztet meg, az *éthosz, pathosz – logosz* érvelési lehetőségeinek alapján (kevés retorika kísérletezik a gondolatalakzatok csoportosításával).

Hosszasan tárgyalja a körmondatot. Érdekes az a tanács, amelyet az alapmondat és a közvetett mondat viszonyának megállapításáról ír. Legcélszerűbb az alapmondatot bizonyos kérdések segítségével megvizsgálni. Ezeket a kérdéseket a retorika versbe foglalta: „Mit? ki? miképp? hol? mért? mikor? és mily eszközök által?” Célszerű tehát megadni az alapmondat okát, módját, idejét, helyét stb. (A kérdések alapján történő mondatelemzést a 19. század utolsó negyedében dolgozták ki, elsősorban SIMONYI ZSIGMOND. A kérdésekre épülő mondatelemzés emlékeztet a retorika kérdéssorára, joggal vetődik fel tehát az a kérdés, hogy ezt az elemzést a retorika ihlette. SZVORÉNYI sorai erre ékes bizonyítékot szolgáltatnak, vö. ADAMIKNÉ 2016b: 177).

A stilisztikai fejezet a költői „írályal” folytatódik. Első része verstan, második része a költői nyelv sajátosságaival foglalkozik. A költői szóillesztés tartalma: jelzők (*epitheta*),

költői szólásmódok. Harmadik része „Az írásmód fajtái s a jó irály segédeszközei” címet viseli. Az írásmód fajtái: az író gondolkodásmódja és jelleme szerint lehet: tömött (*styl. contractus, praecisus*), terjedt (*styl. fusus*), egyszerű vagy mesterkéletlen (*styl. simplex*), erőltetett vagy keresett (*styl. contortus*); az előadás célja szerint: alsó (*tenuis*), alkalmas az oktatásra, felső (*sublimis*), alkalmas a képzeletre és a kedélyre hatni, közép (*medius*), feladata gyönyörködtetés által megadni. Ez tulajdonképpen a három stílusnem megkülönböztetése. Az előadási ékesség fokozata szerint: száraz írásmód, csinos írásmód, ékes írásmód, virágos írásmód. „A művelt irály segédeszközei” című fejezet a didaktikai tanácsokat tartalmazza. Ahhoz, hogy elsajátítsuk a művelt irályt, remekírókat kell olvasni, magyarázatokkal, szótárakkal, a görög–római régiség- és hitregetudomány segítségével; másik segítség az írás- és fogalmazásbeli gyakorlás, fordítással, feladatok eredeti kidolgozásával, utánzással. Ebben a korszakban az olvasás még a klasszikusok olvasását jelentette, a korabeli anyanyelvi irodalom még nemigen vonult be az iskolába. (WALTER ONG is hasonló helyzetet tár elénk Szóbeliség és írásbeliség című könyvében, 2010: 141.)

Szvorényi minden jelenségre ad példát, de nem közöl szövegeket. A szövegpéldák egy külön könyvben található: Kürcz Antal, Olvasmányok műfajilag rendezve gymnasiumok és reáltanodák használatára, tekintettel Szvorényi József Ékesszólástanára, az V. és a VI. osztály számára. A poétikai fejezet a kisebb és a nagyobb írásművek bemutatását tartalmazza, az utóbbiak élén található a szónoki beszéd tárgyalása.

3.5. A szűkebb értelemben vett retorikai fejezet (140–178) egyik legalaposabb retorikánk, forrásait nem említi, de itt is felismerhetően támaszkodik az ókori retorikákra, elsősorban QUINTILIANUSra.

A Szónoki beszéd című fejezet két részre oszlik: 1. A szónoki beszéd megalkotása: tartalma (bizonyítékok, indulatgerjesztés), szerkezete (előgyakorlatok, a szónoki műbeszéd alkata); 2. A szónoki beszéd elszavalása; tkp. invenció, diszpozíció, pronuciáció/akció, a memóriával nem foglalkozik, az élokúcióval pedig már bőségesen foglalkozott. „Szónoki beszédnek (*oratio*) azon szóbeli előadást nevezzük, melynek főadata a hallgatótáságot valamely személyes vagy közügy érdekében vagy ellenében meggyőződésre és cselekvésre bírni” (140). A meggyőzés a hallgatók értelmét, a rábeszélés pedig akaratát is célba veszi, de ezt írja: „A rábeszélés azonban meggyőzéssel mindig együtt járjon; mert semmi rábeszélés nem szül tartós sükert, hogyha meggyőzésen nem alapul” (140). A szónok ezen kettős feladatát okoskodással és megindítással érheti el, ezért a beszéd tartalma: az alapos okok vagy bizonyítékok (*argumenta*) és az indulatok (*affectus*).

Az argumentum meghatározása QUINTILIANUSon alapul, s belső és külső bizonyítékokat különböztet meg ARISZTOTELÉSZ Rétorikája alapján: „A bizonyíték (*argumentum*) bármily ok, mely érvennyel s győzerővel bírhat azon végre, hogy ami előbb kétes volt, elhiggyük. A bizonyítékok tehát a nem elég világos állítás támogatására szolgálnak, s vagy tárgyilagosaak, ha a kérdésben forgó tárgy természetéből merítvük; vagy tekintélyiek, ha valamely személyes tekintélyen alapulnak” (141).

A bizonyítékokat mindenki saját okoskodásából vagy ismereteiből, tapasztalataiból merítheti a legbiztosabban, „vannak mégis némely könnyítő módszerek, melyek mint megannyi forrásokul szolgálnak az egymást kölcsönösen támogató gondolatok feltalálása- és alkalmazásában, s azért szónoklati okforrásoknak is nevezetethetnek” (141). Tehát az általános érvforrásokat (*loci rhetorici*) szónoklati okforrásoknak nevezi. Ezek tárgyilagosaak vagy belsők (*intrinsici*) és tekintélyi vagy külső (*extrinsici*) okforrások.

A tárgyilagos okforrásokat, azaz a belső érveket a következőképpen adja meg: 1. a határozás (*definitio*), 2. a fölrészelés (*enumeratio partium*), 3. a körületek (*circumstantiae v. adiuncta*), 4. a nem és faj (*genus et species*), 5. az ok és okozat (*causa et effectus*), 6. az előzők és következők (*antecedentia et consequentia*), 7. a hasonlítás (*similitudo*), 8. az ellenkezők (*contraria*), 9. az egybevetés (*comparatio*). (A mai retorikákban ugyanez olvasható, csak más csoportosításban: 1. definíció, felosztás, részekre osztás; 2. összehasonlítás: hasonlóság, különbség, fokozat; 3. viszonyok: ok-okozat, előzmény-következmény, ellentétek, ellentmondások; 4. körülmények: a lehetséges és a lehetetlen, a múltbeli és a jövőbeli tények, a személyekből és a dolgokból vett érvek.) WALTER ONG ezeket az argumentációs lehetőségeket toposz-logikának (*topical-logic*) nevezi Petrus Ramusról írt monográfiájában (ONG 1958: 105), ezeket tárgyalták a régi topikák.

Megkülönbözteti a bölcsészeti és a szónoklati (a logikai és a retorikai) lehetőségeket, pl. a retorikai meghatározás szabadabb, teljesebb és ékeesebb (142), ennek alapján mindegyik okforrást bölcsészeti és szónoklati lehetőségekre osztva részletesen, jó példákat bemutatva tárgyalja. A definíciótól jegyzetben elkülöníti a szavak definiálását. A „körületek” a körülményekből vett érvek, amelyeket QUINTILIANUS személyekből és dolgokból vett érveknek nevezett. A „hasonlításnál” tárgyalja a hasonlatot. Az „ellenkezők” gyűjtőfogalom, itt szerepelnek: az ellentétesek (*adversa*), pl. béke és háború; az ellentmondók (*negantia*), pl. erényes, nem-erényes; a létsemmítők (*privantia*), melyek közül az egyik valaminek a létét, másik pedig ugyanannak a hiányát jelenti, pl. világosság és sötétség, élet és halál; viszonyellenesek (*relata*), melyeknek az egyike a másik nélkül nem létezhetik, pl. atya és fiú, tanár és tanítvány; összeütközők (*repugnantia*), melyek noha gyöngébb ellentétben állnak, együtt mégis azonegy tárgyról nem igenelhetők, pl. szeretni valakit és megsérteni, gyűlölni és védelmezni.

A tekintélyérvek (*auctoritas*), azaz külső érvek közé sorolja a példát és az idézetet. Ez azért érdekes, mert a példát (*paradeigma*) a retorikák a belső érvek közé sorolják, tkp. az összehasonlítás érvforrásán alapul, Arisztotelész retorikai indukcióként definiálja.

Az indulatgerjesztésről szóló fejezetben ellentétpárokban tárgyalja az érzelmeket, mint ARISZTOTELÉSZ a Rétorika második könyvében: „az öröm és szomor, szeretet és gyűlölet, harag vagy bosszankodás és engesztelődés, remény és félelem, végül a könnyör, szemérem sat.” Az indulat forrásai a képzelem és a rokonszenv. Az indulatgerjesztés fő feltételei: az élénkség, a bensőség, vagyis a személyes meggyőződés, lelkesedés. Az élénkség tkp. a jelenlét (PERELMAN 1969: 115–120): „Az élénkség miszerint a szónok a múltat, jövőt vagy távollévőket oly elevenen képzelje és fesse a hallgató elé, hogy azokat mintha jelen volnának, mintegy szemeikkel lássák” (155). Az indulatcsillapítás lehetőségei: a szónok a józan észre hivatkozik, egy ellenkező indulatot próbál gerjeszteni, egy hasonló, de hatékonyabb indulatot próbál gerjeszteni, egy méltóbb tárgyat idéz fel.

A szónoki beszéd szerkezete című fejezet első részében a szónoklattani előgyakorlatokat (*progymnasmata*) mutatja be, ezen belül három csoportot. A „nemi-tárgyalás” (*tractatio a genere*) a nemfogalomnak vagy az egyetemesnek a fejtegetése, hogy az egyedről – ami tulajdonképpen tárgya beszédünknek – rövidebben lehessen szólnunk; más néven köztárgyalás (*a loco communi*). Például általában magasztaljuk a jótékonyaságot, s azután térünk rá egy bizonyos személy dicséretére; kibővíthetjük a dicséretet az ellenkezők – pl. a fukarság – rútságának a bemutatásával. Használhatjuk a nemi-tárgyalást a dicsőítő vagy kisebb ünnepélyi beszédekben, vagy pedig nagyobb beszédek részeként,

bővítéseként. A „dicsérő-tárgyalás” (*orat. laudatoria*) rövidebb, de teljes egészet alkotó beszéd faj, melyben felsoroljuk bizonyos személy jó tulajdonságait. Dicsérni lehet a személyt, a tetteit vagy olyan dolgokat, mint nemzet, család, mértékletesség, igazságszeretet stb. A dicsérő tárgyalás szabályait a becsmérő tárgyalásra is lehet alkalmazni, csak megfordítva. A mondat- vagy példatárgyalás (*chria*) egy tanulságos mondatnak vagy egy követésre méltó cselekedetnek vagy mindkettőnek együttes tárgyalása. Háromféle lehet: mondatárgyalás (*chria verbalis*), melynek alapjául egy jeles mondás szolgál; példatárgyalás (*chria activa*), mely bizonyos követésre méltó eseményt fejteget; vegyes ajánló tárgyalás (*chria mixta*). A chriának nyolc része van általában: bevezetés, magyarázat (*paraphrasis*), ok (*causa*), ellenkezők (*contraria*), hasonlók (*simile*), példa (*exemplum*), idézet (*testimonium*), befejezés (*epilogus*).

A szóközi beszéd szerkezetében bevezetést, tárgyalást és befejezést különböztet meg: „A szóközi műbeszéd három fő cselekvényen épül. Első: hogy a szóköz a hallgatóságot tárgyára előkészítse és arról kellőképp fölvilágosítsa. Második: hogy saját nézetei helyességének okait előterjessze vagyis a hallgatókat főbb tételeinek igazságáról, úgyszinte kívánatainak méltányos, hasznos vagy jogszerű voltáról meggyőzze. Harmadik: hogy hallgatóit egyszersmind e meggyőződésből folyó cselekvésre indítsa” (163–164).

A bevezetéshez (*exordium*) csatolja a tételt (*propositio*) és felosztását (*partitio*). A klasszikusok közvetlen és közvetett bevezetést különböztetnek meg. Ezzel szemben SZVORÉNYI rendes (*e. legitimum v. temperatum*) és heves (*e. vehemens v. abruptum*) bevezetést különböztet meg. A rendes bevezetés összefügg a beszéd többi részével, és rövid. Hibája, ha általános, ha nagyon elhasznált, és ha messziről indít. El lehet kezdeni a körülmények ismertetésével; a fő tárgy egyszerű fejtegetésével (*narratio*); egy igazság, jeles mondat vagy történelmi esemény felidézésével; kérdéssel; az ellenvélemény cáfolásával; felfüggesztéssel, „a hallgatók egy kissé függőben tartatnak: vajon mi lesz végül, amiről sajátképp szólni akarunk?” A bevezetés feladata: a hallgatóság előkészítése és az előterjesztés. Az előkészítés célja a hallgatóság megnyerése, az, hogy a szóköz figyelmet és tudásvágyat ébresszen benne. Az előterjesztés a tételt (*propositio*) és a tétel felosztását (*partitio*) tartalmazza. A felosztás kritériumai: a teljesség, rendezettség, ne legyen ismétlődő, és ne álljon kettőnél-háromnál több részből.

A tárgyalás (*tractatio*) feladata a hallgatóság meggyőzése, mégpedig kifejtés (*narratio*), illetve okoskodás (*argumentatio*) által.

A bizonyítékok/érvek elrendezését *okszerkezés*-nek nevezi, főbb fajai a szillogizmus (*okkötés*), az indukció (*okhalmazás*), a dilemma, az okfejlesztés (*sortes*, *poliszillogizmus*). A szillogizmus kapcsán tárgyalja a rövidült okkötés-t (*syllogismus imperfectus v. enthymema*), valamint a szóközlati szillogizmust (nem használja az *epikheiréma* terminust), itt utal a valószínűségi érvelésre, a nem szabályos elrendezésre és a díszítésre: „A szóközlati syllogismus kellékei a) hogy bizonyítékait, ha nem is kétségtelen okok, legalább valószínűek alkossák; b) hogy ne kösse magát az alkatrészek szabályos rendjéhez; hanem akkép intezze azokat, hogy a mesterkelt száraz alakot elrejtse; mely végre c) a bővítés s irányi szépségek alkalmas nemeit olyképp használja fel, hogy az okoskodási szabályszerűség belőle egészen eltűnjék” (170).

A szóközlati cáfolás lehetőségei: az egyenes tagadás; az érvénytelenítés (a részek tagadása); ha „az ellenvetést részleg sem támadhatjuk vissza, vizsgáljuk meg: vajon nem lehetne-e azt álokoskodásnak, nyomatékalkalannak vagy végül a dologra éppen nem tar-

tozó- s cáfolásra nem is méltónak elétüntetnünk” (173); visszatorlás, ilyenkor az ellenvetést mellőzve egy nyomatékosabb ellenvetéssel némítjuk el az ellenfelet; megengedés, vagyis nem tagadjuk, hanem mentegetjük az ellenfél állítását; ténynek tényt, idézetnek idézetet stb. vetünk ellenébe.

A pronuciációt „a szónoki beszéd elszavalásá”-nak nevezi, a *szavalás* itt még elmondást jelent: „Szavalásnak általában véve gondolataink s érzeményeink lehető legtökéletesebb élőszóbeli előadását nevezzük.” Fejezetei: szóejtés, hanglejtés, taglejtés (testtartás, kézlejtés, arckifejezés).

4. Összegezésül azt állapíthatjuk meg, hogy SZVORÉNYI retorikája tartalmában ma is korrektnek mondható, egy modern retorika is tartalmazza az invenció és a diszpozíció ezen ismereteit (a retorika tehát nem csupán beszédművelés, nem csupán manipuláció, nem csupán díszes stílus, ahogyan még ma is sokan félreértelmezik). Szerkezete eltér a maitól: ma az invencióban tárgyaljuk a formális logikai alapokat és a valószínűségi érvelést (a topikát), ő a beszéd tárgyalási részéhez, a bizonyításhoz csatolja, egyébként ez is lehetséges és gyakori megoldás; ma az érvforrásokat – mint fentebb említettem – erősségük szerint csoportosítjuk, ő felsorolja őket; a stílust nem a beszéd kapcsán tárgyalja, hanem előre veszi, ez is indokolt megoldás, hiszen tágabb értelemben kezeli a retorikát, így a stílus nemcsak a szónoki beszéd kidolgozására vonatkozik.

Két területtel foglalkozik behatóan, a stílussal és az argumentációval, ezzel szinte megelőlegezte a mai felfogást (vö. pl. ROBRIEUX könyvével). A retorikát a műelemzés és a fogalmazás szolgálatába állította, ezzel egyrészt hagyományt követ, másrészt beépíti a retorikát az iskolai gyakorlatba, úgy, mint a kortárs amerikai szerzők.

SZECSKÓ KÁROLY írja (2015: 30, 95), hogy Szvorényi Egerben tanára, majd kollégája volt Négyesy Lászlónak, Négyesy László stilisztikai kurzusain részt vett Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Csáth Géza, Karinthy Frigyes, műveiket ma is olvassuk, élvezzük. Úgyhogy Szvorényi közvetve ma is tanít.

Kulcsszók: tudománytörténet, retorika, stilisztika, poétika, trópusok, a négy alaptrópus, figurák, toposz-logika.

Hivatkozott irodalom

- ACSAY FERENC 1889. *A prózai műfajok elmélete*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016a. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016b. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- BAKOS JÓZSEF 1956. *Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből (1849–1900)*. *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve* 2: 7–63.
- BAKOS JÓZSEF 1968. *Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből. 1850–1890*. *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* 6: 117–142.
- BAKOS JÓZSEF 1970. *Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. Tan-
könyvkiadó, Budapest. 111–130.

- BENKŐ LORÁND 1993. Emlékezés Szvorényi Józsefre. *Magyar Nyelv* 89: 243–244.
- BURKE, KENNETH 1945/1969. Four Master Tropes. In: BURKE, KENNETH, *A Grammar of Motives*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1969. 503–517.
- CORBETT, EDWARD ed. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary Works*. Oxford University Press, New York etc. Magyarul: RAÁTZ–TÓTHFALUSSY szerk. 2012. 83–98.
- FEKETE PÉTER 1993. Szvorényi József. (1816–1892). *Magyar Nyelv* 89: 173–180.
- A. JÁSZÓ ANNA 2014. A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: VESZELSZKI ÁGNES – LENGYEL KLÁRA szerk., *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest. 213–229.
- ONG, WALTER J. 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- ONG, WALTER J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI–Gondolat, Budapest.
- PERELMAN, CHAIM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1969. *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk. 2012. *A retorikai elemzés*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ROBRIEUX, JEAN-JACQUES 2000. *Rhétorique et argumentation*. 2e édition. Nathan, Paris.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2008. *A magyar stilisztika útja*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- SZECSKÓ KÁROLY 2015. *Szvorényi József*. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet. Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- VÍGH ÁRPÁD 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WHATELY, RICHARD 1872. *Rhetoric*. Tenth Edition. Charles Griffin and Company, London.

The bicentenary of József Szvorényi (1816–1892)

One of the most influential scholars and teachers of the nineteenth century, József Szvorényi was born two hundred years ago. On that occasion, Károly Szecskó published a monograph on Szvorényi. The paper reviews that monograph, as well as other commemorations discussing his work in linguistics and language book writing. But the main emphasis is on Szvorényi's hitherto little studied work in rhetoric. The chapters of his *Ékesszólástan* (Eloquence) on stylistics and argumentation are reviewed in detail, especially with respect to tropes and figures of speech, and topical-logic, that is, commonplaces of argumentation, and rhetoric argumentation in general. It is pointed out that *Ékesszólástan* is in fact a book on rhetoric in the wide sense that was the contemporary interpretation of the term as used by scholars like Hugh Blair and Richard Whately: “the theory of prose genres”.

Keywords: history of scholarship, rhetoric, stylistics, poetics, tropes, the four master tropes, figures of speech, topical-logic.

A. JÁSZÓ ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem